UDC 821.512.133-1

TURKUM ROMANLARDA TARIXIYLIKNING TADRIJIY TAKOMILI

To‘rayeva Dilnoza Nematullayevna,
Guliston davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari doktori,
Sirdaryo viloyati, Guliston shahri
dilnozatorayeva@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada romanlar turkumida tarixiylik: shakllanish omillari va tadrijiy takomili, turkumlarning badiiy-estetik xususiyatlari va umuman, epik turkumlarning o‘ziga xos xususiyatlari haqida so‘z yuritilgan. Turkum romanlarning mavzusi, sarlavhasi, tematik birligi, umumiy yoki o‘z poetik obrazlarining ifodalanishi, mustaqil mazmun, yaxlit tushunchani anglatishi, sayyor syujet ishtiroki, makon va zamonda (xronotop) bir ekanligi kabi jihatlarga e’tibor qaratilgan. Turkumlarning xos xususiyatlari masalasi, turkum romanlar misolida tadqiq etildi.*

Kalit so‘zlar: *turkumlilik hodisasi, tadrijiy takomil, shakl va mazmun, sayyor obrazlar, yaxlit tushunchalar, qahramon, makon va zamon uyg‘unligi, tendensiya, takomil, yaxlitlik, muallif konsepsiyasi, badiiy ifoda.*

THE GRADUAL DEVELOPMENT OF HISTORICITY IN CYCLE NOVELS

Abstract. *This article discusses historicity in the genre of novels: factors of formation and gradual development, artistic and aesthetic characteristics of genres, and in general, the specific features of epic genres. Attention is paid to such aspects as the theme, title, thematic unity of genre novels, expression of general or specific poetic images, independent content, representation of a holistic concept, participation in a traveling plot, unity in space and time (chronotope). The issue of the specific features of genres was studied using the example of genre novels.*

Key words: *the phenomenon of series, gradual improvement, form and content, mobile images, holistic concepts, hero, harmony of space and time, tendency, improvement, integrity, author's concept, artistic expression.*

ПОСТЕПЕННОЕ РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДОСТОВЕРНОСТИ В ЦИКЛИЧЕСКИХ РОМАНАХ

Аннотация*. В статье рассматриваются историчность в жанре романа: факторы становления и постепенного развития, художественно-эстетические особенности жанров, а также специфика эпических жанров в целом. В центре внимания статьи находятся такие аспекты, как тема, название, тематическое единство романов, выражение общих или специфических поэтических образов, самостоятельное содержание, представление целостной концепции, наличие путевого сюжета, единство пространства и времени (хронотоп). На примере жанровых романов исследован вопрос о характеристике жанров.*

Ключевые слова: *феномен серии, постепенное совершенствование, форма и содержание, подвижные образы, целостные концепции, герой, гармония пространства и времени, тенденция, совершенствование, целостность, авторская концепция, художественное выражение.*

Kirish. Turkumlilik o‘zbek adabiyoti tarixida qadimdan shakllangan adabiy hodisadir. “Adabiy turkum – bir yoki bir-biriga yaqin mavzular doirasidagi bir muallif yoki bir necha mualliflar tomonidan yaratilgan adabiy asarlar yig‘indisi. Bir necha asarlarni birlashtirib turgan umumiylik, ham janrga, ham voqelik sodir bo‘layotgan makon va zamonga, ham personajlarga, ham shakl va mazmunga aloqador bo‘lishi mumkin” [8]. Demak, turkum romanlar uzviy asarlar birligi bo‘lib, o‘ziga xos jihatlari undagi umumiy qahramonlarining mavjudligi, syujet yo‘nalishlarining davomiyligi, muallif niyatining yagonaligi va shulardan kelib chiquvchi yaxlit konsepsiya tufayli butunlikka birlashuvidan tashkil topganligida deyishga asos bor. Dostonlardagi turkumlilik va mavjud izchillik kabi xususiyatlar roman janrining shakllariga oid tadrijiylikning shakllanishida o‘ziga xos o‘rin tutgan. Turkum dostonlar voqealari bir mavzuga bog‘liq ekanligi, yagona obraz atrofida uyushganligi bilan bir-biriga daxldordir. Ko‘rish mumkinki, turkumlilik

hodisasi adabiyotimiz tarixida turli shakllarda namoyon bo‘ladi. Uning ilk ko‘rinishlari eposlarda bo‘y ko‘rsatgan bo‘lsa, u katta epik tur shakllarning yuzaga kelishi bilan bog‘liq davom etdi. Bu hodisa tarixiy sharoit yuzaga keltirgan voqelik va qahramonlar taqdirini qator asarlar birligida aks ettira olish imkonini berdi. Turkumlilik hodisasining ildizlari milliy eposlarimiz bilan bog‘liq ekan, ayni damda ularga xos jihatlarga alohida e’tibor qilish talab qilinishi mavzuning **dolzarb**ligini ko‘rsatadi.

Mazkur maqolada romanlar turkumida tarixiylik: shakllanish omillari va tadrijiy takomili, turkumlarning badiiy-estetik xususiyatlari va umuman, epik turkumlarning o‘ziga xos xususiyatlari haqida so‘z yuritilgan. Turkum romanlarning mavzusi, sarlavhasi, tematik birligi, umumiy yoki o‘z poetik obrazlarining ifodalanishi kabi jihatlari tadqiqi orqali ochib berish **maqsad** qilingan va o‘z oldiga quyidagi **vazifalar**ni qo‘yadi:

- turkumlilikning yetakchi shakliy belgilarini, shakllanish xossalari va shaklga xos unsurlar tadqiqiga ahamiyat qaratish;
- o‘zbek adabiyotida mazkur shaklning taraqqiyot xususiyatlarini ko‘rsatib berish;
- turkum romanlarda badiiy xronotop va yozuvchi konsepsiyasining badiiy o‘ziga xosligini, realistik tasvir prinsiplarini ko‘rsatish;
- shakl va kompozitsiyadagi o‘ziga xosliklarni va badiiy shartlilik shakllarini asoslash;

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Tadqiqot obyekti sifatida turkum dostonlar, Sa’dixon Mavlavixon o‘g‘lining “Tanazzul” turkum romani olingan. Masalani yoritishda qiyosiy-tipologik, konseptual tahlil, qiyosiy-tarixiy hamda kontekstual tadqiq metodlardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. “Go‘ro‘g‘li” turkumidagi dostonlar syujeti Go‘ro‘g‘li obrazi atrofida uyushganligi, mavzuning bir-biriga daxldorligi bilan ajralib turadi. “Go‘ro‘g‘li” eposi turkum dostonlar jamlanmasi bo‘lib, unda asosiy obraz – Go‘ro‘g‘li ulkan kuch-qudratga ega afsonaviy qahramon sifatida talqin etiladi. Mazkur turkumidagi dostonlar voqealari Go‘ro‘g‘li obrazi atrofida uyushganligi yoki qaysidir jihati va ushbu mavzuga bog‘liq ekanligi bilan bir-biriga daxldordir. Uning tarkibidagi qirqta doston turkumlilik hodisasini yuzaga keltirgan. Bunday xususiyatlar turkum dostonlarning barchasida o‘z aksini ko‘rsatib, bog‘lab turuvchi yogona vosita vazifasini o‘taydi. Turkumdagi birinchi doston “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi”dan boshlanib, “Go‘ro‘g‘lining o‘limi” bilan yakunlanadi. Turkum tarkibidagi qirqta doston o‘rtasidagi bog‘liqlik turkumlilikka xos jihatlar mavjudligini ko‘rsatadi. *“Bir qarashda dostonlarning bunday birin-ketin qo‘yilishi, ularga muayyan tartib berilishi ortiqchadek tuyulishi mumkin. Chunki ularning har birini kitobxon yoki tinglovchi mustaqil dostonlar sifatida qabul qila beradi. Ammo ular yaxlit olinganda, xalqimizning badiiy an’analari va epik qonuniyatlar asosida qachonlardir mashhur baxshilar va dostonchilik maktablari vakillari tomonidan bir qahramon – Go‘ro‘g‘li atrofida birlashtirilgan*” [3]. Eposlardagi mavjud turkumlilikka xos poetik unsurlar keyinchalik birmuncha takomillashib borganligini ko‘rish mumkin, ammo bu adabiy hodisalarning dastlabki ildizlari xalq eposlari mazmun-mohiyatida o‘z aksini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari turkumlilikni turkiy xalqlar adabiyotida shakllangan xamsanavislik an’analari bilan ham bog‘lash mumkin. “Xamsa” dostonlarining mazmuniy birligi – komillikka yetishish bo‘lib, kompozitsion butunlik asosida yuzaga kelgan. Xamsanavislikda didaktik mazmundan iborat bo‘lgan ilk doston ma’naviy-axloqiy muammolarni o‘zida aks ettirgan maqolotlar, hikoyatlardan iborat. Keyingi dostonlar esa ilohiy ishq yo‘lida chekiladigan riyoziyotga bag‘ishlanadi. So‘nggi doston mazmuni esa birinchi dostonda qo‘yilgan masala mohiyatidan kelib chiqib o‘z yechimini topadi. Unda komillikka yetishish, adolatli bo‘lish kabi falsafiy masalalar ilgari suriladi. Umuman olganda, “Xamsa” dostonlaridagi tadrijiylik – mazmuniy birlik turkumga bilashish imkonini yaratadi. Dostonlardagi bunday turkumlilik va mavjud izchillik kabi xususiyatlar roman janrining shakllari bo‘lgan dilogiya, trilogiya, tetralogiya, pentologiya kabi romanlar turkumining ham o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib tadrijiylikning shakllanishida o‘ziga xos o‘rin tutgan. *“Klassik eposda mazmun bosh qahramon atrofidagi voqealar tasviridan iborat bo‘lsa va shu munosabat bilan qahramonlarning ichki dunyosini ochishga alohida e’tibor berilsa, romanda kishi “ruhining dialektikasi”ni ochish markaziy o‘rinni oladi”* [1]. Dostonlardagi mavjud yagona badiiy g‘oya, kompozitsion va syujet birligiga ega bo‘lishidan hosil bo‘lgan. Umuman olganda, turkum asarlarning ilk ko‘rinishlariga xos jihatlar: ularda tadrijiylik va izchillik, kompozitsion birlik va mazmuniy uzviylik.

Ko‘rinadiki, eposlardagi mavjud turkumlilik xususiyatining ba’zi poetik unsurlari turkum romanlarning yuzaga kelishiga asos bo‘lgan deyish mumkin. *“Dostonlardagi turkumlilik va mavjud izchillik kabi xususiyatlar roman janrining keyingi shakllari bo‘lgan dilogiya, trilogiya, tetralogiya kabilarning ham o‘ziga xos xususiyatlaridan bo‘lgan tadrijiylikning shakllanishida o‘ziga xos o‘rin tutgan”* [8]. Roman shakllarining yuzaga kelishi xalq eposlarining asrlar davomidagi o‘ziga xos talqinlari natijasidir. Ulardagi

bosqichlilik va tadrijiylik, obrazlarning yagona konsepsiya uchun xizmat qilishi, xarakter qirralarining talqini kabi masalalar shular jumlasidandir.

XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy yangilanishlar o‘zbek adabiyotida ham yangi tur va janrlarning paydo bo‘lishga turtki bo‘ldi. Jumladan, ko‘p asrlik tarixga ega bo‘lgan roman, xususan, tarixiy roman janrining paydo bo‘lishi bu davr adabiyotida katta voqelikka aylandi. Bu janr doirasida har bir xalq adabiyotining o‘ziga xos jihatlarini namoyon qilish imkoni borligi bunday tur va janrlarning yuzaga kelishini taqozo qildi. Roman janrini yuzaga kelishi yozuvchi ijodiiy niyatining yuzaga chiqarishga katta imkon berdi. *“Roman voqelikning butun kengligi va ko‘lamdorligi hamda o‘ta murakkab tomonlarini ham o‘zida mujassamlashtirishi bilan birga ijtimoiy jamiyat mohiyatini ochishga, shaxsning o‘zligini anglashga, ruhiy iztiroblarini keng tahlil etishga, inson va jamiyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’minlashga xizmat qiluvchi badiiy ijod namunasidir”* [4]. Ko‘rinadiki, roman janri imkoniyatlarini adabiyotimizda real hayot voqeligining badiiy idrok etilishda, qahramonlar ruhiyati, ularning ma’naviy qiyofasini yaratishda ko‘rish mumkin. *“1905-1915-yillarda milliy adabiyotimiz nafaqat mazmuni, g‘oya, mavzu jihatidan yangilanib qolmay, balki shakl, uslub borasida ham yangi janrlarning ajralishi va turlarga bo‘linishi davriga ham ko‘tarildi. Zero, Hamza, Mirmuhsin-Fikriylar adabiyotimiz tarixida birinchi bor “ro‘mon” degan atama, tushuncha, qolaversa, janrning paydo bo‘lishining embrional davrini boshlab bergan bo‘lsalar, Abdulla Qodiriy romanlari bu boradagi amaliy jarayon va izlanishlarning yagona va mukammal mevasi sifatida – birinchi yetuk o‘zbek realistik milliy romanining tug‘ilishiga olib keldi”* [7]. Professor S.Mirvaliyev ta’kidlaganidek, o‘zbek adabiyotida Hamza Hakimzoda Niyoziyning “Yangi saodat yoxud Milliy roman” va Mirmuhsin Shermuhamedovning “Befarzand Ochildiboy” nomli asarlari o‘zbek romanchiligidagi dastlabki izlanishlar deb baholangan bo‘lsa-da, haqiqiy mukammal roman janriga XX asrning 20-yillarida Abdulla Qodiriy o‘zining “O‘tkan kunlar” romani bilan asos soldi.

O‘tgan asr boshlarida shakllangan roman janri haqida so‘z yuritgan adabiyotshunos I.Yoqubov shunday yozadi: *“Binobarin, mazkur romanlar bir qadar “ibtidoiy” bir jihatdan, bu yo‘sindagi tajribalarning endi boshlanayotganiga, ikkinchi jihatdan, romanchilik sohasida qalam tebratish iqtidoriga ega mutaxassislarning kamligiga, uchinchidan esa kitobxon ehtiyojini inobatga olib, aksariyat o‘rinlarda ataylab eskicha uslub va soddaroq tilda tartib berilganligi singari faktorlarga borib taqaladi*” [6]. Adabiyotshunos olimning mazkur fikrlari endi shakllanishni boshlagan roman janri haqidagi qarshlarni oydinlashtirish imkonini beradi. So‘nggi yillarda bu janr ancha taraqqiy etib, roman shakllari (roman-dilogiya, roman-trilogiya, roman-tetrologiya, roman-pentologiya v.b.) yuzaga kela boshladi. Jahon adabiyotidagi singari o‘zbek adabiyotida ham romanlar turkumining yuzaga kelishi katta adabiy xodisa bo‘ldi. O‘zbek adabiyotshunoslikda bir necha qismdan iborat katta epik turga oid asarlarga nisbatan *romanlar turkumi* deyilsa, ba’zi tadqiqotlarda bu atamani *silsilaviy roman shakli* deb ham yuritiladi.

“O‘zbek romanchiligi taraqqiyotida “Qullar”, “Navoiy” kabi epopeya xarakteridagi asarlar yaratilgani bilan hali dilogiya, trilogiya yoki tetralogiya yaratish borasida amaliy tajribalar mavjud emas edi. To‘g‘ri, H.Shams trilogiya, Cho‘lpon dilogiya yaratishga harakat qilgan. Lekin bu intilish o‘z davrida konkret ko‘rinishga ega bo‘lmaganidan, qolaversa, ular hali topilmaganidan romanchilikdagi roli haqida gap bo‘lishi mumkin emas” [7]. Bu fikrlari bilan adabiyotshunos olim mazkur izlanishlar kelgusida romanlar turkumining paydo bo‘lishi hamda taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etishiga alohida urg‘u beradi. “Oybekning “Bolalik”, “Qutlug‘ qon”, “Ulug‘ yo‘l” asarlari ham ma’lum ma’noda romanlar turkumi bo‘lib, u o‘zbek adabiyotida mazkur janrning tug‘ilishida ijobiy rol o‘ynadi”, - deya fikr yuritgan olimning mazkur qarashlari ham o‘rinli.

O‘zbek adabiyotida Mirzakalon Ismoiliyning “Farg‘ona tong otguncha”, Oybekning “Qutlug‘ qon” va “Ulug‘ yo‘l”, Hamid G‘ulomning “Mash’al”, Primqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” va “Avlodlar davoni” asarlari, S.Siyoyevning “Ahmad Yassaviy” asarlari *roman-dilogiyaga* yaqqol misol bo‘la oladi. “Dilogiya grekcha *“dilogos”* so‘zidan olingan bo‘lib, *“ikki so‘z”* degan ma’noni bildirib, bir xil mazmun, tugal syujet, ishtirok etuvchilar bilan bog‘langan ikki mustaqil asardir. Dilogiya tarkibiga kirgan ikkala asar ham garchi kompozitsiya jihatdan mustaqil bo‘lsa-da, biroq g‘oyaviy mazmunning birligi, aks ettirilgan tarixiy davr va asosiy qahramonlarning umumiyligi jihatidan bir asar hisoblanadi” [8]. Romanning bu shakli jahon adabiyotida ham uchraydi. Masalan, rus adabiyotida A.N.Tolstoyning “Ivan Grozniy”, I.Ilif va E.Petrovning “O‘n ikki stol” va “Oltin buzoq”, Mixail Sheverdinning “Sanjar botir” va “Bo‘ri izidan” asarlari romon-dilogiyaga yaqqol misoldir.

“Trilogiya (grekcha “*trilogia”* - uch so‘z ma’nosida) – o‘zining umumiy temasi, yetakchi g‘oyasi, asosiy qahramonlari, syujet aloqadorligi bilan bir butunlikni tashkil etuvchi uch mustaqil asar” [1]. “Adabiyotshunoslik lug‘ati”da esa trilogiyaga quyidagicha ta’rif beriladi: “Trilogiya (yunoncha *tri* – qo‘shma so‘zlar tarkibida uch va *logos* – so‘z, hikoya, rivoyat) – syujet, kompozitsion qurilishi jihatidan nisbiy mustaqillikka ega bo‘lgan uchta asarning personajlariga egaligi, syujet chiziqlarining davomiyligi,

muallif niyatining yagonaligi va shulardan kelib chiquvchi yaxlit konsepsiya tufayli butunlikka birikuvidan tashkil topgan asar" [8]. Ta'kidlanganidek, trilogiya umumiy mazmuni, g'oyasi, asosiy qahramonlari, syujet chizig'ining o'zaro aloqadorligi, bog'liqligi bilan bir butunlikni, yaxlitlikni tashkil etuvchi uch mustaqil asardir. Trilogiya xarakteridagi asarlarning eng dastlabkilari Yunonistonda yuzaga kelgan. Evripid, Esxil, Sofokl kabi yunon tragediyanavislari ilk dramatik trilogiyalar yaratganlar. Masalan, "Zanjirband Prometey", "Oresteya", "Fivaning yetti dushmani" singari asarlar shular jumlasidandir. Keyinchalik jahon adabiyotida (Bomarshe, F.Shiller, L.N.Tolstoy, S.T.Aksakov va b.) dramatik va nasriy trilogiyalarning xilma-xil namunalari yaratildi. O'zbek adabiyotida ham mazkur ko'rinishdagi asarlar yaratilgan va bu jaryon davom etmoqda. Said Ahmadning "Ufq" ("Qirq besh kun", "Hijron kunlar", "Ufq bo'sag'asida") asari roman-trilogiyaning yorqin namunasidir. Bundan tashqari Qurbon Muhammadrizoning "Abu Rayhon Beruniy", Abdujalol Rahimovning "Abu Ali ibn Sino" roman-trilogiyalari ham o'zbek adabiyotida o'zining munosib o'rniga ega. Epik turnning trilogiya shaklidagi ilk namunasi povest va romanga xos bo'lib, ular avtobiografik xarakterdagi asarlar sifatida e'tirof etiladi. Masalan, L.N.Tolstoyning "Bolalik", "O'smirlik" va "Yoshlik", M.Gorkiyning "Bolalik", "Odamlar xizmatida" va "Mening universitetlarim" kabi uch povestdan iborat asarlari, U.Folknerning "Qishloqcha", "Shahar" va "Dala-hovli" romanlarini qayd etib o'tish lozimdir. Roman-trilogiyaning badiiy yetuk namunalarini rus, ingliz, fransuz, nemis adabiyotida uning ko'plab nodir namunalari yaratilganligini ko'zdan kechirish mumkin.

Ushbu shaklning yagona g'oyaga bo'ysundirilgan, turfa syujetlarni birlashtirgan to'laqonli asar shaklini olgan namunalarining mavjudligini ham ta'kidlash lozim. Masalan, A.N.Tolstoyning "Sarsonlik-sargardonlikda" trilogiyasi "Opa-singillar"(1922), "O'n sakkizinchi yil"(1928), "Rutubatli tong"(1941) kabi romanlardan iborat. Nemis adabiyotida Genrix Mannning "Imperiya" trilogiyasida "Sodiq fuqaro", "Kambag'allar" va "Boshliq" romanlari jamlangan. Amerika adabiyoti vakili Teodor Drayzerning "Istak trilogiyasi" asari "Moliyachi" (1912), "Titan" (1914) va "Matonatli" (1947) romanlar birligidan iborat.

Tetralogiya yuqoridagi turkum romanlar singari yagona g'oya, mazmun va obrazlar bilan o'zaro bog'langan to'rtta asardan iborat bo'ladi. O'zbek adabiyotida yozuvchi Muhammad Alining "Ulug' saltanat" asari tetralogiyaga misoldir. Jumaniyoz Sharipovning "Xorazm" romanini ham tetralogiyaga namuna qilib olish mumkim. Jahon adabiyotida R.Vagnerning "Nibyolung xalqasi" opera-tetrologiyasi mavjud. O'zbek adabiyotida turkum romanlarning pentalogiya shakli ham uchraydi. Bunga misol qilib Murod Mansurning "Judolik diyori" asarini olish mumkin.

O'zbek adabiyotida beshtadan ortiq asarlar jamlanmasini *romanlar turkumi* deb atalsa, jahon adabiyotida ular qator nomlar bilan ataladi. Olti qismdan iborat romanlar turkumi – *gektalogiya* (Jorj R.R. Martin "Muz va olov qo'shig'i"), yetti qismdan iborat romanlar turkumi – *geptalogiya* (Edvard Meryon "Hayot aylanishi", Marsel Prust "Yo'qotilgan vaqtni qidirishda", Karlxaynts Stokxauzen "Nur", Gore Vidalning "Imperiya haqidagi hikoyalar", J.K.Rouling "Garri Potter", Martin Rinkartning "Lyuter", Tomas Vulf "Yevgeniy Gant", Tornton Uaylder "Inson asrlari", Aleksandros Kotzias "Kronos bolalari") shular jumlasidandir. Shuningdek, o'zbek adabiyotida Sa'dixon Mavlavixon o'g'lining yetti kitobdan iborat "Tanazzul" romani, Nurali Qobilning yigirma besh jildli "Temuriylar" epopeyasi ham turkum romanlarning sara namunalaridandir.

Adabiyotshunos D.Quronovning roman nazariyasiga oid tadqiqotlarida epos bilan romanning o'zaro munosabati, ulardagi umumiy va farqli tomonlarga jiddiy e'tibor qaratiladi. Jumladan, olimning roman genezisi haqidagi qarashlarida, uning eposdan o'sib chiqqani, taraqqiyotning muayyan davrlarida eposga xos xususiyatlarni saqlab kelgani alohida ta'kidlanadi. Shuningdek, epos bilan romanni farqlashda turlicha asoslarga tayanilishi qayd etiladi: "Eposning asosiy tamoyili – butunlik, romanniki – tarqoqlik; eposda – jamoaviylik, romanda – individuallik ustuvor; epos – monologik, roman – dialogik tafakkur asosiga quriladi" [6]. Qayd qilinganidek, roman janri genezisi eposlarga bog'lansa-da, jamiyatdagi o'zgarishlar, inson tafakkuridagi yangilanishlar romanchilik taraqqiyotiga, jumladan, tarixiy romanchilik an'anasining shakllanishiga ijodiy ta'sir etgan.

"Birinchi o'zbek romani va u bilan shakllangan "oltinchi romanchilik maktabi" birinchi navbatda milliy adabiy-badiiy jarayon taraqqiyoti, ma'naviy-estetik ehtiyoji mahsuli, hosilasi bo'lib yuzaga keldi... Markaziy Osiyo epik adabiyotida ilk roman bo'lgan "O'tkan kunlar" o'zining mukammal badiiy olami, falsafiy konsepsiyasi bilan shu badiiy hududdagi tarixiy romanning kelgusi taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlarini belgilab berdi" [2]. O'zbek romanchiligi taraqqiyoti bilan bog'liq bu qarashlar ham janrning yillar davomida qator ijodiy imkoniyatlarini ko'rsatib borishiga ishora qiladi. "O'zbek tarixiy romanchiligining asoschisi Abdulla Qodiriy mavjud an'analarning "qobig'i"ni yorib, shakliy, mazmuniy va mavzu jihatdan yangilangan o'zbek romanchiligining shakllanishi va taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shdi. Bir asrlik tarixga ega bo'lgan o'zbek romanchiligi o'tgan davr mobaynida turli davrlarni aks ettirish orqali poetik

tasvir usulining yangilanishiga zamin hozirladi” [4]. Mazkur qarashlarni umumlashtirgan olim o‘zbek tarixiy romanchiligi taraqqiyotini yetti bosqichda izohlaydi:

1. Sharq va G‘arb adabiy an’analarining badiiy mukammallik sari intilishi va o‘zbek adabiyotida epik tafakkurning yangilanish ehtiyoji maydonga kelishiga asos bo‘lganligi.

2. Abdulla Qodiriy boshlagan tarixiy romanchilik zamirida adibning o‘zi qayd etganidek, “Tohir-Zuhra”, “Farhod-Shirin”lar badiiy jozibasining badiiy-genetik asos va manbalariga tayangan holda zamonaviy shaklda, ya’ni roman janrida ifodalash ehtiyojining vujudga kelganligi.

3. Shakllangan tarixiy mavzuning sobiq sho‘rolar davri adabiyotida o‘tmishga murojaat etish, ma’naviy uyg‘oq xalqning vazifasi va davr orqali buyuk tariximiz va tarixiy shaxslarga bo‘lgan ruhiy-ma’naviy, estetik tuyg‘ular, ziddiyatlarni ifodalashda epik tasvir usullarining kengligi (Oybekning “Qutlug‘ qon”, “Navoiy” romanlari).

4. Davrning murakkab ziddiyatlari va o‘ta mafkuralashuvi tarixiy romanchilikning yangi bir to‘lqinini shakllantirish uchun asos bo‘lganligi (A.Muxtor, O.Yoqubov, P.Qodirov, Mirmuhsin kabi).

5. Tarixiy voqelik asosida milliy qadriyatlar, milliy an’analar, milliy “qobiq” doirasini o‘z davridayoq yorib, jahoniy shuhratga erishgan buyuk siymolarning tarix sahnasidagi o‘rnini badiiy eks ettirish asosida milliy o‘zlikni anglashga urg‘u berish tamoyillarining maydonga kelishi.

6. 70-yillarga kelib, tarixga, tarixiy voqelik zamiridagi shaxslarga juda katta ehtiyoj sezildi. Buning zamirida buyuk xalqning avlodlari ekanligimizga urg‘u berish orqali milliy an’ananalarni tiklash, milliy qadriyatlarni ulug‘lash, milliy istiqlol fidoyilari yo‘lidan borish jarayonlariga e’tibor qaratildi (“Yulduzli tunlar”, “Ulug‘bek xazinasi”, “Ko‘hna dunyo”, “Me’mor”).

7. 90-yillar tarixiy romanchiligida mavzu va shakl jihatidan poetik tasvir an’analarining mukammallashishi, istiqlol ta’sirida tarix haqiqatini boricha aks ettirish va tasvirlashning keng imkoniyatlari yuzaga chiqqanligi (“Amir Temur”, “Sarbadorlar”, “Ulug‘ saltanat” (M.Ali), “Yassaviyning so‘nggi safari” (S.Siyoyev), “Devona Mashrab” (X.Begmat), “Navoiy va rassom Abulxayr” (O.Muxtor), “Alisher Navoiy” (I.Sulton).

O‘zbek tarixiy romanchiligining tadriji haqidagi mazkur qarashlar janr taraqqiyoti bilan bog‘liq fikrlarni umumlashtirishga imkon yaratadi. Adabiyotshunoslikda romanlar turkumining paydo bo‘lishi janr xususiyatlarining mukammalashuvi o‘laroq uning keyingi taraqqiyotiga yo‘l ochdi. Roman janri taraqqiyoti haqida adabiyotshunos A.Rahimov yozganidek: “Hozirgi roman taraqqiyotining asosiy tendensiyasi borliq hayotni keng ko‘lamda tasvirlovchi panorama-romanlardan hayotni shaxs tafakkuri prizmasidan o‘tkazib tasvirlovchi intellektual romanlarga, voqeaband romanlardan voqealarni o‘y-xayollar, tasavvurlar oqimi orqali beruvchi mulohaza-romanlarga intensiv ravishda o‘tishi bilan xarakterlanadi” [4]. Qayd qilinganidek, globallashuv jarayoni romanlarning ham mavzu ko‘lamini, tasvir usuli, shakliy va uslubiy takomillashishiga imkon yaratmoqda.

Olis yoxud yaqin moziyni aks ettirgan badiiy asar tarixiy faktlarning jo‘n qayd qilinishi mahsuli bo‘lmay, unda voqelik emas, balki o‘z davri va muhitidan uzib olinmagan tarixiy shaxslarning tabiiy harakati dominantlik qiladi. Voqelikning qanday sodir bo‘lishi badiiy ifoda etiladi. Qismat yetovidagi odamning insoniy qiyofasi, quvonch-iztiroblari ishonarli tarzda ko‘rsatiladi va davr hodisalari qayta jonlantiriladi. Binobarin, tarixiy asarlarda yozuvchi mahorati inson ruhiy olamini qay tarzda nozik his qilishi va poetik inkishof etishiga ko‘ra belgilanadi. Tarixiy asar yaratish uchun yozuvchidan juda katta ijodiy mehnat, mas’uliyat bilan birgalikda, moziyga hurmat va yuksak tafakkur talab qilinadi. “Tarixiy shaxslar haqida badiiy asar yaratish murakkab jarayondir. Chunki tarixni jonlantirishdan tashqari, tarixiy shaxsning tabiatini, ma’naviyatini, ruhiyatini hayotiy mantiqqa, tarixiy voqelikka zid bo‘lmagan holda ifodalash kerak. Bu esa bayonda emas, aniq voqea orqali tasvirlanishi, xatti-harakatida, faoliyatida ko‘rsatilishi, o‘y-fikr, gap-so‘zida ochib berilishi lozim” [8]. Ko‘rinadiki, tarixiy asarni mantiqqa mos qilib yaratish, qahramonga xos xususiyatlarni uning shaxsiga soya solmaydigan holatda badiiylashtirish lozim.

Sa’dixon Mavlavixon o‘g‘lining “Tanazzul” romani dastlab besh kitobdan iborat pentalogiya shaklida yuzaga kelgan bo‘lsa-da, ijodiy niyat taqozasiga ko‘ra turkum roman soni yana ikkitaga ko‘payadi. Bunda yozuvchi tarixiy voqealar silsilasining batafsilroq talqin qilishga talab qilingan badiiy maydonni kengaytiradi. Asarga Qo‘qon xonligining so‘nggi hukmdori Xudoyorxonning tarix sahnasidagi faoliyati asos qilib olingan. Yozuvchi Soyim Is’hoqning “Qiyomatga qolmagan qasos yohud qabrdan chiqqan qul” nomli turkum romanida ham xonliklar davri, aniqrog‘i, Buxoro amirligidagi murakkab ijtimoiy-siyosiy hayot orqali Amir Nasrulloxon davri badiiy talqin qilingan.

Asarda amirning bir necha bora Shahrisabz va Kitobni o’ziga bo’ysindirish uchun qilgan hujumlari va mag’lubiyatlari haqida so’z boradi. Mana shu asosiy tarixiy voqelar ostida sodir bo’lgan bir qancha siyosiy jarayonlarning badiiy talqini turkum romanda o’ziga xos tarzda bayon etilgan. Asarda dedektiv ruh yetakchilik qilsa-da, asosiy go’ya asar mohiyatini ochishga qaratilgan. E’tiborlisi, Buxoro amirligining

Qoqon xonligi bilan doimiy aloqalari haqidagi bir xil tarixiy faktlarning ikkala romanda ham turli rakursdan yondoshuvlari ko'zga tashlanadi. Bu ikkala turkum roman ham bir davr voqealari aks ettirilganligi bilan biri ikkinchisin to'ldiradi. Ikkala yozuvchi ham o'z uslubiga ko'ra xonliklar davrining tanazzuliga sabab bo'luvchi omillarni badiiy talqin qilar ekan, tarixning "qora kir kunlari"ini kitobxon ko'z o'ngida yorqin gavdalantirishga harakat qiladi. Mazkur tarixiy davrning badiiy talqiniga ilk bora Abdulla Qodiriyning "Otkan kunlar" va "Mehrobdan chayon" romanlari orqali duch kelinsa, uning o'zuga xos uslubdagi talqinining mantiqiy davomi sifatida tahlilga tortilgan turkum romanlar misolida ko'rish mumkin. Ayniqsa, "Tanazzul" romani badiiy ko'lamiga asos bo'luvchi tarixiy voqealar Abdulla Qodiriy qalamga olgan davrni keng ko'lamda badiiy gavdalantirishga xizmat qiladi.

Romanning birinchi kitobi, asosan, Xudoyorxonni taxtga o'tirishi bilan bog'liq voqealardan iborat. Asar Xudoyorxonning Musulmonqul mingboshini xufya yo'q qilish maqsadida Toshkentga uyushtirilgan yurishi voqeasi bialn boshlanadi. Voqealar rivoji shu zayil shiddat bilan boradiki, kitobxon, bextiyor, tarix sahnasiga singib ketadi. Asarda yaratilgan har bir obraz bir-biriga o'xshamagan xarakterga ega. Unda qahramonlar soni qanchalik ko'p bo'lmasin har birining o'z tutumi bor. Turkum romanning birinchi kitobida mavjud qahramonlarning aksariyati so'nggisiga qadar harakatlanadi. Yo'l-yo'lakay ular soni oshib boradiki, hech biri sababsiz yo'qolib qolmaydi. Eng muhimi, asarda ularning taqdiri yakunsiz qoldirilmaydi. Yozuvchi asarda aksariyat obrazlarning o'tmishi bilan bog'liq ma'lumot berib ketadiki, bu kitobxonga osha obraz haqida yanada to'liqroq tasavvur berishga xizmat qiladi.

Unga xos xarakterni kashf qilishni esa voqealar rivoji davomida har kimni o'zining zimmasiga yuklaydi. Bosh qahramon Xudoyorxon atrofida harakatlanuvchi qahramonlar, ular xoh tarixiy shaxs bo'lsin, xoh badiiy to'qima obraz, barcha-barchasi asar badiiy g'oyasini yuzaga chiqishiga xizmat qiladi. "Tanazzul" romaninig bir-birini mantiqiy to'ldiruvchi qismlarida aks etgan tarixiy voqealar ijodkorga xos uslub orqali badiiy talqin etilgan. Bu holat asardagi ba'zi qahramonlarning xarakteridan tortib, ularning xatti-harakatlari, obrazlar o'rtasidagi munosabatlarga kiritilgan o'zgachalikda ham ko'rinadi. Bu holat asarning badiiy imkoniyatlar chegarasini anchayin kengaytirgan. Xususan, butun asar mohiyatiga molik mazmun yukini tarixiy shaxslar obrazi zimmasiga yuklanishi ham ma'lum ma'noda o'zini oqlagan. Unda qahramonlarning ruhiy olami, ichki kechinmalari tasviriga birmuncha keng o'rin berilishi uning badiiy mukammalligini ta'minlashga xizmat qilgan.

Asar syujetidagi har bir voqea mazmunga mos xulosalanishi qaysidir darajada "Tanazzul" romanidagi tarixiy voqelikni jonlantirishda muhim vazifani bajargan. Asardagi barcha tasvirlar izohsiz, yakunsiz qoldirilmagan. Turkumninig barcha qismlarida xonliklar davri bilan bog'liq tarixiy voqealar asar markaziga chiqarilgan. Asarning barcha qismlarida tarixiy voqealar tadrijiy ravishda talqin etilib, asosiy syujet liniyasida ham tarixiy shaxslar obrazi harakat qiladi. Bu qahramonlar orqali o'tmish voqeligining aks etishi bevosita asar mohiyatini yoritishga imkon beradi. Mazkur turkum romanda, ta'kidlanganidek, tarix sahnasidan munosib joy olgan katta tarixiy voqelik asos qilinib, yozuvchi uning shakllanish omillari va tadrijiy takomilini atroflicha yoritishga harakat qiladi. Xudoyorxonning taxtga chiqishiga asos bo'luvchi voqealarni tabiiy yo'sinda talqin qilish orqali yozuvchi asardagi tarixiy haqiaqatning badiiy talqin bilan uyg'unlashtirib yuborishiga erishadi. Asarga asos qilib olingan tarixiy voqealarning negizi sifatida yozuvchi Madalixon tomonidan shariat arkonlarini himoya qilish bahonasida kelgan Buxoro amiri Nasrulloxonning Farg'onaga qo'shin toprtib borishi, Qo'qonni bosib olib shoira Mohlaroyim va uning yosh farzandlarini qatl qilish voqeasini keltirish bilan boshlaydi.

Amirning taxtga mang'itlar sulolasidan bo'lgan Ibrohim xayolni o'tqazish orqali asardagi keyingi voqelikka yo'l ochadi. Ibrohim xayolning taxtga o'tirganiga ikki oy o'tar-o'tmas undan xalq norozi bo'lib, o'zbek, qirg'iz, qipchoq jamoalari birlashib, Yusufbiy boshgchiligida qo'zg'olon ko'tarish voqeasi beriladi. Yerli xalqqa ayovsiz qilingan jabr-u sitam, tabiiyki, hammaning joniga tegadi. Bu qo'zg'olonda qipchoqlarga bosh bo'lgan Musulmonqulning jonbozligiga alohida e'tibor qaratiladi. Asarning keyingi voqealari ham zanjirdek biri ikkinchisini yuzaga chqishiga asos qilib tasvirlanadi. O'shdagi g'alayonni bostirish uchun borgan Musulmonqulga yosh Xudoyorxon va uning bolalikdan birga o'sgan do'sti, Orifbek oftabachining o'g'li, Saidbek hamrohlik qiladi. Bu vaqtda amir Nasrulloning tashabbusi bilan taxtga o'tirgan Murodxon Sheralixon va uning yaqinlarini qatl qildiradi.

Asar syujetida shu tarixiy voqea katta burilish yasaydi. Musulmonqulga Qo'qon taxtiga o'tirgan Murodxondan xat kelishi bilan asaning voqealar rivoji davom etadi. Mingboshining shu xat asosida qilingan qarori Xudoyorxonni taxtga o'tirishiga sabab bo'ladi. Shu o'rinda Musulmonqul obrazining ruhiy holatiga alohida urg'u beriladi. Xatda Sheralixonni qatl etilgani, Xudoyorxonning esa o'limiga farmon berilgani haqidagi xabar unga qancha noxush tuyulsa-da, o'zining lavozimida qolishi obrazdagi psixologik kofliktni yuzaga keltiradi. Chunki unga ikki tomon ham birday manfaatli edi. Musulmonqulning Murodxondan olgan xati ikkilantirib qo'yib, Umarali ponsoddan maslahat so'raydi. Shu o'rinda Murodxonning aslida kim

ekanligi mingboshi tilidan aytib o‘tiladi. Umarali tomonidan xatning tuzoq bo‘lishi, Qo‘qonga qaytganda barchani qatl qilinishi rejalashtirilgani, xatdagi xom va’dalarga ishonmaslik lozimligi, bu ishlarning boshida amir Nasrulloxon turganligi haqidagi mantiqli maslahati Musulmonqulni qanoatlantiradi. Shundan so‘ng, Musulmonqul Xudoyorxonni xon qilib ko‘tarish rejasini amalga oshirishga kirishadi. Mingboshining yakuniy qarori orqali yozuvchi asarning keyingi voqealariga yo‘l ochadi. Qo‘qonga yuborilgan chopardan shahardagi ahvolni bilgan mingboshi shunga qarab Murodxonga qarshi harakatni boshlaydi. Orifbek oftabachining chopib tashlanishi, saroydagi qirg‘inning oqibati mingboshi va uning tarafdorlarini qattiq havotirga soladi.

Shunda Umarali ponsod taxtdan Murodxonni ag‘darib, Sheralixonning vorislaridan Toshkent hokimi Sarimsoqbek yoki Andijon hokimi bo‘lgan Mallaxonni o‘tqazish fikrini bildiradi. Shunda Musulmonqul ularni olib kelishga kamida o‘n kundan ortiq vaqt ketishini, shuning uchun ayni vaziyatda eng ma’qul tanlov Xudoyorxon ekanligini aytadi. Yozuvchi tomonidan asarda Musulmonqulning o‘z manfaati yo‘lidagi bu tanlovi shu taxlit tabiiy tarzda talqin etilgan. Mazkur turkum romanga, ta’kidlanganidek, tarix sahnasidan munosib joy olgan katta tarixiy voqelik asos qilinib, yozuvchi uning shakllanish omillari va tadrijiy takomilini atroflicha yoritishga harakat qiladi. Xudoyorxonning taxtga chiqishiga asos bo‘luvchi voqealarni tabiiy yo‘sinda talqin qilish orqali yozuvchi asardagi tarixiy haqiqatning badiiy talqin bilan uyg‘unlashtirib yuborishiga erishadi.

Xulosa.

1. Adabiy turkumning badiiy birligi mustaqil asarning yaxlitligi bilan bir xil emas, unda mavzuning umumiyligi, muayyan kompozitsion yaxlitlikka ega tarzda shakllanishi, qismlar orasidagi aloqalar asosida yaratilganligi bilan ajralib turadi.
2. Turkumlilik hodisasi alohida asarlarning turkumga qo‘shilishi, nafaqat, ularning yig‘indisini, balki mazmun jihatidan ham yakka kombinatsiyani, yangi badiiy yaxlitlikni yuzaga keltiradi.
3. Turkum romanlar son jihatidan qat’iy nazar syujet, kompozitsion qurilishiga ko‘ra nisbiy mustaqillikka ega asarlarning syujet chiziqlarining davomiyligi, muallif niyatining yagonaligi, yaxlit konsepsiyaning mavjudligi tufayli butunlikka birikuvidan tashkil topgan yirik hajmga teng yaxlitlikdir.
4. Turkumlilikning ilk ko‘rinishlari eposlarda bo‘y ko‘rsatgan bo‘lsa, u katta epik tur shakllarning yuzaga kelishi bilan bog‘liq davom etdi. Bu adabiy hodisa tarixiy sharoit yuzaga keltirgan voqelik va qahramonlar taqdirini qator asarlar birligida aks ettira olish imkonini berdi.
5. “Tanazzul” romanininig barcha qismlarida xonliklar davri bilan bog‘liq aksariyat tarixiy voqealar asar markaziga chiqarilgan. Turkum romanning barcha qismlarida bu hodisa tadrijiy ravishda talqin etilib, asosiy syujet liniyasida, asosan, tarixiy shaxslar obrazi harakat qiladi. Bu qahramonlar orqali o‘tmish voqeligining badiiy talqin etishlishi, bevosita, asar mohiyatini yoritishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – Б. 248.

2. Муродов Ғ. Тарихий роман: генезиси, кейинги тараққиёти. Монография. – Тошкент: Фан, 2005. – Б.172.

3. Мирзаев Т. Силсила достонлар. (“Ўзбек халқ достонлари” китобига сўзбоши). – Т.: Шарқ, 2006. – Б. 6.

4. Rahimoz Z. Odil Yoqubov tarixiy romanlari poetikasi. Филол. фанлари док ... дисс... – Farg‘ona.: 2023.

5. Мирвалиев С. Абдулла Қодирий кашфиёти. – Тошкент: Mashhur-Press, 2018. – Б.77.

6. Ёқубов И. Ўзбек романи тадрижи. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2006. – Б.11-12.

7. Мирвалиев С. Ўзбек романи. – Тошкент: Фан, 1969 й., – Б. 299.

8. N.Hotamov, B.Sarimsoqov. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati. –T., O‘qituvchi, 1983. 57-бет.

9. Қўйлиева Гулчеҳра Назарқуловна. Ўзбек насрида трилогия. Филол. фанлари бўйича фалсафа док ... дисс... – С.: 2018. – Б.17.